

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ

Оксана Демчук

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

Підготовка педагогічних кадрів – одна з найважливіших умов стабільності, успішного функціонування і подальшого розвитку системи освіти. В даний час професійна діяльність педагогів протікає в складних і суперечливих умовах. Одна з причин цього полягає в тому, що існує розбіжність, з одного боку, між рівнем компетентності, що відповідає професійному статусу педагога, необхідним культурним рівнем і стилем життя, а з іншого – тими реальними можливостями, які надає педагогу суспільство для їх досягнення. Звідси випливає завдання створення кадрового педагогічного потенціалу, адекватного за своєю підготовкою рівню професійної культури та інтегрованого у сучасні соціально-економічні умови життя.

Очевидно, що професійне становлення особистості молодого вчителя в процесі його підготовки у вищій школі включає не тільки оволодіння студентом певною сукупністю знань, умінь і навичок, але і його особистісне самовдосконалення, становлення активної життєвої позиції, виховання таких важливих якостей, як відповідальність за формування суб'єктів освіти, товариськість, тактовність, критичність, самокритичність і т.д. Не випадково видатні педагоги неодноразово підкреслювали, що побачити і виховати особистість в своїх учнях зможе лише той педагог, який сам є високорозвиненою особистістю. Тому формування особистості майбутнього педагога – найважливіше завдання вузівського навчання. При вирішенні цього завдання важливо зрозуміти сам процес психологічного розвитку особистості на різних етапах.

Загальновідомим є той факт, що формування людини як особистості набуває особливого значення в юнацькому віці. Юність, на думку В.І. Слободчикова, завершальна стадія формування персоналізації. Головні новоутворення юнацького віку – саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідому побудову власного життя, поступове включення в різні сфери життя, усвідомлення себе як члена суспільства, свого місця і призначення у житті [8].

Самовизначення, як особистісне, так і професійне, – характерна риса юнацтва. Вибір професії упорядковує і приводить в систему супідрядності всі його різноманітні мотиваційні тенденції, що йдуть як від його безпосередніх інтересів, так і від інших багатообразних мотивів, що породжують ситуацією вибору (Л.І. Божович).

Орієнтування на майбутнє, наявність життєвих перспектив викликають бажання удосконалити ті якості, які необхідні для професійної діяльності, в першу чергу, і для майбутнього самостійного життя в цілому. Самооцінка набуває більшої конкретності, критичності, дієвості; за даними досліджень, 13 % старшокласників складають програми самовиховання. Вони пов'язані з перспективами набуття професії, зі вступом до вищого навчального закладу, з майбутнім становищем у суспільстві, зі встановленням тісних взаємин з другом, з утворенням сім'ї тощо [4]. У цьому плані можна говорити про вироблення моральної свідомості в юнацькому віці (І.Д. Бех). У юності відбувається і моральне, і вольове загартовування.

У юнацькому віці відбувається становлення світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне життя суспільства, як системи поглядів на оточуючий світ і місце в ньому кожної людини. Погляд на багато життєвих проблем досить глибокий та розумний. Увагу юнаків привертають питання справедливості та беззаконня, порядності та безпринципності. Світогляд – це не тільки система знань і досвіду, але і система переконань, переживання яких супроводжується відчуттям їх істинності, правильності. Тому світогляд пов'язаний з вирішенням в юності проблем сенсу життя [7]. Явища дійсності цікавлять юнака не самі по собі, а у зв'язку з його власним відношенням до них. Сучасний юнак має тверезий, розумно-практичний погляд на світ та події, які в ньому відбуваються, більш незалежну позицію та власну орієнтацію в їх оцінці.

Але можна зустріти прояв і вкрай протилежних рис: індивідуалізм та соціальну спрямованість, скепсис і намагання вірити будь-кому в будь-що, у декого виявляється максималізм та нерозбірливість у виборі засобів реалізації своєї життєвої мети.

Сучасні молоді люди під впливом вимог суспільства, перебувають в такій ситуації, що від їх активності, від розуміння самого себе, свого місця, у великій мірі залежить і їх подальша успішність.

Студентство можна віднести до другого періоду юності [1], до етапу зрілої юності [9]. Цю стадію юності Б.Г. Ананьєв визначив як період подальшої освіти та професійної підготовки, освоєння деяких професійних ролей, початку самостійного життя, особливу актуальність в цьому віці набувають питання сенсу життя, призначення людини, виявлення специфіки власного «Я».

Світоглядний пошук включає соціальну орієнтацію особистості, усвідомлення себе як частинки соціальної спільності (соціальної групи, нації і так далі), вибір свого майбутнього соціального становища і способів його досягнення.

Центром всіх світоглядних проблем стає проблема сенсу життя («Для чого я живу?», «Як жити?»). Юнака цікавить не стільки питання «Ким бути?», скільки «Яким бути?», а також гуманістичні цінності (він готовий працювати в системі соціального захисту), суспільна спрямованість

особистого життя (боротьба з наркоманією, волантерство і т.п.), широка соціальна благодійність, ідеал служіння [7].

Великий інтерес проявляється до етичних проблем, психології самопізнання і самовиховання [3]. Самооцінка в цьому віці здійснюється шляхом порівняння «Я-ідеального» з «Я-реальним». Але «Я-ідеальне» ще не вивірене, а реальне не оцінено всебічно самої особистістю. Така об'єктивна суперечність в розвитку особистості молодого людини може викликати у неї невпевненість у собі і супроводжуватися зовнішньої агресивністю, розв'язністю, почуттям власної неповноцінності [6].

Аналіз розвитку особистості студентів у процесі навчання у ВНЗ, проведений Б.В. Кайгородовим, показав, що на перших курсах студенти намагаються визначити своє місце в суспільстві, адаптуватися до нового життя, зайняти активну позицію в різноманітних соціальних відносинах, де їх «Я» виступало б нарівні з іншими, що сприяє розвитку нового рівня усвідомлення себе в суспільстві. Багато хто прагне проявити себе, протиставити себе іншим, висловити свою власну позицію по відношенню до інших людей (однокурсникам, викладачам), тим самим отримавши від них визнання, довіру, схвалення і т.п. Тобто на першому та другому курсах відбувається розвиток і реалізація особистісної (комунікативної) сторони діяльності. Третій курс для студентів є переломним, оскільки дана діяльність отримує насичення, що веде до актуалізації предметно-практичної діяльності, що розвивається на четвертому і максимально реалізується на п'ятому курсі. Стають важливими світоглядні і ціннісні орієнтації, професійні інтереси, самореалізація особистості в суспільстві [2].

У процесі становлення особистості майбутнього вчителя особливе значення має педагогічна практика. Перш за все вона дозволяє студентам апробувати отриманий в ході теоретичного навчання суб'єктивний досвід саморегулювання в процесі педагогічної взаємодії у реальній практиці; співвіднести свої можливості і здібності з вимогами, що пред'являються вчителю в даному аспекті, усвідомити свої проблеми. Дуже важливо, що під час проходження педагогічної практики відбувається неузгодженість «моделі» ідеального вчителя (особистості та діяльності) і «оригіналу». У ряді робіт показано, що зразком для створення нового уявлення про професію педагога зазвичай служить діяльність конкретного вчителя-наставника, під керівництвом якого студент проходить практику.

На основі осмислення теоретичних уявлень про «хорошого» вчителя, власних спостережень, самоаналізу і самооцінки результатів своєї діяльності у студента відбувається становлення образу «оптимального» вчителя, тобто такого образу, який адекватний можливостям конкретної людини. Все це створює сприятливі умови для розвитку у студентів здатності до саморегуляції, постановки та вирішення проблем професійного та особистісного самовдосконалення.

Для вирішення цих проблем студентам необхідно мати психологічні

знання. Проте аналіз існуючих програм показує, що в курсі психології цим питанням приділяється мало уваги. Питання становлення, вдосконалення професійної майстерності та питання формування особистості майбутнього вчителя часто розглядаються ізольовано, не поглиблюючи належною мірою проблеми самовдосконалення його особистості в період навчання в педагогічному вузі. Така ізольованість у програмах навчання психології не випадкова. Вона пояснюється насамперед тим, що в самій психологічній науці належною мірою не розкриті психологічні основи особистісного і професійного самовдосконалення майбутніх вчителів, не створена концептуальна модель, в якій були б представлені в узагальненому вигляді як позитивні, так і негативні прояви особистісних і діяльнісних характеристик майбутнього педагога в період навчання у вузі.

Входження в професію – безперервний і тривалий процес. Особистість педагога виступає ключовою фігурою, яка визначає стан освіти. Від рівня його культури та професійної підготовки, широти інтересів і громадянської позиції безпосередньо залежать результати соціально-економічного і духовного розвитку суспільства, образ молодих людей, які входять у самостійне життя. Однак сьогоднішній день має місце глибоке протиріччя, наслідки якого проявляються у кожного студента, у кожного фахівця: основним критерієм в оцінці випускника педагогічного факультету, вузу, як і раніше, є знання. Але практика показує, що визначним чинником успішності професійної діяльності вчителя є сформованість, цілісність його особистості, духовне багатство, моральний та естетичний вигляд.

Джерелом такого протиріччя є те, що педагогічні вузи в першу чергу готують викладачів-предметників, мало уваги і часу приділяючи особистісній підготовці вчителя. Так, у навчальних планах щороку зменшується кількість годин на вивчення психології, а деякі психологічні дисципліни взагалі вилучаються. Без сумніву, саме психологічних знань (і теоретичних, і практичних) не вистачає студентам, які проходять педагогічну практику. І не тільки знань, але і глибокого розуміння психологічних умов і сенсу педагогічної діяльності, формування психологічної готовності до неї, що вимагає особливого ставлення і особливих знань.

Як, наприклад, психологічно правильно побудувати урок? Як на протязі уроку утримувати увагу учнів? Як самого себе психологічно налаштувати на урок? Як налагодити в класі дисципліну? Як перестати боятися дітей? Що робити в кожному конкретному випадку з конкретною дитиною? Як організувати роботу з батьками? Саме ці та багато інших питань задають студенти під час педагогічної практики. За одну годину, яка відводиться викладачу на одного студента під час педагогічної практики нереально відповісти на них, відвідати урок, дати хоча б якісь рекомендації, проконсультувати самого студента з приводу його психологічного самопочуття. Недивно, що саме на старших курсах, а особливо після педагогічної практики, стає більше студентів, які розчаровуються у майбутній професії.

Цілком ймовірно, проблема полягає в тому, що педагогічна професія не стає частиною життєвих орієнтації особистості студентів.

Цілком очевидно, що вирішувати цю проблему можна лише при поглибленні психологічної підготовки студентів педвузу. Однак вирішення такої проблеми передбачає складний та тривалий пошук.

Причиною такого стану речей є і те, що існують явні протипоказання до професії вчителя, які не враховуються при прийомі документів у абітурієнтів. Це емоційна нестабільність, висока тривожність, глибокий невротизм, конфліктність, переважання модальностей гніву і страху та ін.

На початковому етапі навчання серед студентів першого курсу факультету підготовки вчителів початкових класів проводилося опитування з метою виявлення мотивів вибору професії вчителя (психолога). Аналіз отриманих результатів показав, що для більшої частини першокурсників це є власний, свідомий вибір, вони зазначали, що мріяли про цю професію з дитинства, ще навчаючись у школі, активно допомагали своїм вчителям в організації та проведенні різних заходів, із задоволенням займалися з дітьми. Певний відсоток першокурсників зізнались, що це був вибір та бажання батьків, немає різниці у якому вузі навчатись або ж вступали «за компанію».

Про психологічної орієнтованості треба починати говорити якомога раніше, з підліткового віку. Готувати майбутнього вчителя слід починати зі шкільної лави. Підлітків можна і потрібно знайомити з проблемами самовдосконалення. І робити це повинні їх старші наставники – вчителі. А для цього на педагогічних факультетах, в педагогічних вузах необхідно створити умови для особистісної та професійної підготовки вчителя: збільшити кількість годин з психолого-педагогічних дисциплін, розробити і ввести спецкурси, спецсемінари, пов'язані з проблемами професійного становлення вчителя, з ціннісно-змістовим визначенням життя, а також з професійною адаптацією, тобто вирішувати проблему глобально, на науково обґрунтованих критеріях при детальній розробці програм, курсів і семінарів. Психологічні дисципліни і сам викладач-психолог здатні вести студентів до осмислення і усвідомлення ними особистісних цінностей, цілей і сенсу життя, своїх здібностей і сфери їх застосування, допомагаючи тим самим особистісному і професійному становленню вчителя.

Систему психологічної орієнтації на педагогічну професію можна розділити на такі етапи:

- 1) формування в учнів уявлення про професію педагога(лекції, бесіди зі старшокласниками, дні відкритих дверей, включення школярів у роботу творчих лабораторій у вузі, створення гуртків з метою розвитку педагогічних здібностей);

- 2) організація професійного відбору серед абітурієнтів (бесіда з абітурієнтами, тестування);

- 3) формування у студентів уявлення про особистісне і професійне

самовдосконалення майбутнього педагога під час навчання у вузі (використання різноманітних методів і методик психодіагностики, проведення спецсемінірів);

4) корекція психологічної орієнтованості на педагогічну професію в період адаптації молодого спеціаліста до умов роботи у школі (індивідуальне консультування, вивчення і узагальнення досвіду роботи молодих фахівців).

Кожен з етапів роботи викладачів вузів щодо забезпечення психологічної орієнтації майбутніх учителів на професійну педагогічну діяльність включає в себе формування психологічної орієнтованості на професійно-особистісне вдосконалення. Це перш за все формування уявлень і понять про особливості діяльності вчителя і його професійно значущих якостей особистості. Становлення уявлення про «Я-ідеального» вчителя і про «Я-реального» є основою для формування спрямованості на професійно-особистісне самовдосконалення і розвиток відповідних їй процесів у школярів, студентів, молодих учителів.

Розвиток у школярів самопізнання, саморозуміння, самоаналізу, самодіагностики, вміння працювати над собою для досягнення поставлених цілей є тим фундаментом, який дозволяє викладачу розкрити особливості процесу самовдосконалення в період вибору професії, формування готовності стати справжнім вчителем-професіоналом.

Найбільш повно формуючий вплив викладача реалізуються в роботі зі студентами. Особлива роль відводиться психології, під час вивчення якої розкривається суть понять «ідеальний учитель», «Я-ідеальне» вчителя, «Я-реальне» майбутнього фахівця. На матеріалі різних тим викладач може ознайомити студентів з поняттям «точки професійно-особистісного зростання» і ввести поняття самовдосконалення як безперервного процесу самозміни на основі виявлення точок свого професійно-особистісного росту. У міру розширення обсягу психолого-педагогічних знань і практичних умінь студент отримує більш повне психологічне обґрунтування свого вибору, що відображається як у навчальній діяльності, так і в період визначення місця роботи і особливо в період адаптації молодого спеціаліста до умов роботи в школі.

Етап 1. Робота зі школярами.

Вибір молодого людиною професії належить до категорії так званих одноразових рішень, тому помилки, зроблені учнями у професійному самовизначенні, дорого обходяться як суспільству, так і самим молодим людям та їх батькам.

Надзвичайно важливо мати уявлення про ті складні соціально-психологічні процеси, які обумовлюють вибір тієї чи іншої професії, сприяють задоволенню професією на наступних етапах соціально-професійного самовизначення.

Одна і та ж професія може бути для одних привабливою, рекомендо-

ваною, а для інших ні. Це істотно залежить від запитів старшокласників і того образу професії, який у них склався. Як показують дослідження, досить значними компонентами «образу професії» виступають складність, змістовність роботи і повага, авторитет представників цієї професії в суспільстві.

Ось чому так важливо на першому етапі в лекціях і бесідах розкривати значущість професії вчителя, організовувати в школі гуртки, спецпрактикуми для дітей, які хочуть розвинути в собі педагогічні здібності, проводити дні відкритих дверей, зустрічі з кращими педагогами-випускниками вузу.

Етап 2. Робота з абітурієнтами.

Педагог в сучасному цивілізованому суспільстві є фігурою, яка потребує особливої уваги, і там, де його місце займають недостатньо професійно та особистісно підготовлені люди, в першу чергу страждають діти. Від суспільства сьогодні вимагається створення таких умов, щоб серед вчителів були ті люди, які найбільш підготовлені до роботи з дітьми, бо це може робити далеко не кожна людина.

Організуючи роботу з абітурієнтом, важливо пам'ятати що при виборі професії її престиж, громадська думка є надзвичайно важливими, навіть у тому випадку, якщо старшокласник розуміє і необхідність, і складність професії вчителя.

Мотивація при виборі професії – це стимули, заради яких людина готова прикласти свої зусилля, тобто на що орієнтувався людина при виборі тої або іншої професії.

Для більш детального аналізу зупинимося докладно на характеристичі мотивів вибору професії, життєвих планах студентства, якостях фахівця з вищою освітою. Критерії для докладної характеристики мотиваційної структури студентів:

- 1) мотиви вибору професії;
- 2) задоволеність вибором професії;
- 3) поінформованість про майбутню професію;
- 4) бажання працювати надалі за фахом;
- 5) цілі майбутньої професійної діяльності;
- 6) вимоги до майбутньої роботи [5].

Чітке уявлення про різні сторони майбутньої роботи й про рівень своєї підготовки до неї багато в чому визначає стійкість мотивів студентів і ступінь їхньої реалізації. Якщо студенти добре інформовані про свою майбутню професію, то у своїх діях вони знають чого хочуть, якщо ні, то мотиви ще остаточно несформовані або неспрямовані на професію.

У бесідах з абітурієнтами важливо підкреслити, що одного бажання стати вчителем недостатньо. В період навчання у вузі необхідно багато працювати над собою з метою професійного та особистісного самовдосконалення, розвитку педагогічних здібностей, формування у себе позитивних

якостей особистості, щоб з першого уроку, з першої зустрічі з дітьми завоювати авторитет, а не просто залишатися вчителем-предметником, джерелом знань.

Етап 3. Робота зі студентами.

Центральне місце в системі психологічної орієнтації майбутніх учителів на педагогічну діяльність займає робота із студентом.

Ряд досліджень показують, що в педагогічному вузі за своєю спрямованістю виділяються 4 групи студентів:

- 1) із професійною та предметною спрямованістю;
- 2) тільки із професійною спрямованістю,
- 3) тільки із предметною спрямованістю;
- 4) без спрямованості.

Формування структури особистості майбутнього вчителя в педагогічному вузі багато в чому відбувається стихійно. Необхідною умовою професійного становлення педагога, яка є основою його ефективної роботи в школі і вузі, є процес самовдосконалення.

Реальний процес професійного становлення багатший заданих нормативів. Тому перед вузівським викладачем завжди стоїть проблема вибору та втілення їх «у живі людські думки та емоції». А в цьому і полягає, за В.О. Сухомлинським, творча праця педагога. Більш того, самі задачі викладачеві безпосередньо не даються. Він діє в реальному світі. Студент будь-якого курсу починає навчання не з «чистого аркуша», за його плечима власний життєвий досвід як найважливіша частина духовного світу, у ньому проявляється відбиток його індивідуальних інтересів і потреб, особливостей навколишнього середовища, в якому відбувається взаємообмін інформацією, формуються оцінки й думки. У цьому досвіді відображені знання, здібності, інтереси, спрямованість особистості, її історія, цей досвід активно впливає на засвоєння професійних знань і способів діяльності в процесі навчання, навчальні відомості сприймаються майбутніми педагогами через призму раніше отриманих знань.

Етап 4. Робота з випускниками педагогічного вузу.

Надзвичайно важливо націлювати студента на складання особливих індивідуальних програм самовдосконалення в період вибору типу школи, в якій випускник планує працювати після завершення навчання у вузі. Так, якщо студент обирає школу з поглибленим вивченням того чи іншого навчального предмету, то особливо значимим стає розширення власного кругозору, бачення перспектив розвитку науки, формування умінь спілкуватися із здібними дітьми, організовувати їх індивідуальну і спільну навчальну діяльність у відповідності з їх інтересами, розвивати творчий потенціал. Студентам, які планують професійну участь у сфері виховної роботи, необхідно оволодіти психологічними основами педагогіки співробітництва, отримати практичний досвід роботи в цій системі відносин.

Етап 5. Робота з молодим спеціалістом.

Особистісне та професійне самовдосконалення майбутніх педагогів не завершується в період вузівської освіти. Найбільш гостро ці проблеми відчуються в період адаптації до школи. Як відомо, молодий спеціаліст на перших етапах роботи в школі зазнає певних труднощів як на уроці, так і в спілкуванні з дітьми, колегами, адміністрацією школи, батьками.

Так, для молодого вчителя часто є характерним заглиблення у власну інформаційну діяльність, коли різноманітні ситуації на уроці сприймаються ним як перешкода у реалізації свого плану. Педагогічне спілкування молодого вчителя характеризується суперечливістю: з одного боку, йому необхідна взаємодія з більш досвідченими вчителями, а з іншого – важливо не загубити власних професійних поглядів, не піддатися впливу інших вчителів, які, можливо, і самі мають невисоким рівнем знань. Очевидно, що молодому вчителю слід з перших кроків виробити у собі психологічну стійкість до негативних впливів педагогічного мікросередовища.

Важливо, щоб молодий учитель швидше відчув задоволеність від професії і зростання своєї педагогічної майстерності. Не можна відкладати своє професійне зростання «на потім», а треба відразу ж формувати себе як суб'єкта своєї педагогічної діяльності, як майстра, своєчасно виявляти «точки свого професійно-особистісного зростання».

Таким чином, розглянута вище система психологічної орієнтації майбутнього вчителя на професійну діяльність передбачає здійснення безперервного супроводу людини з моменту виникнення потреби бути вчителем до моменту становлення вчителя-професіонала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М., 1977.
2. Кайгородов Б.В. Психологические основы развития самопонимания в юношеском возрасте: Дис. ... д-ра психол. наук. – М., 1999.
3. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителя. – М., 1980.
4. Кулагина И.Ю., Коллюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2001.
5. Мілютіна К.М. Адаптація студентів до навчання. – К.: Марич, 2009.
6. Петровский А.В. Основы педагогики и психологии высшей школы. – М., 1986.
7. Сапогова Е.Е. Психологическое развитие человека: Учеб. пособие. – М., 2001.
8. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
9. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности // Избр. психол. труды. – М.; Воронеж, 1996.